

AVRUPA'DA ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞÜN ÇÖKÜŞÜ VE MÜSLÜMANLAR

Zülfiye Zeynep Bakır

İNSAMER

IHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Referans için: Bakır, Zülfiye Zeynep, "Avrupa'da Çokkültürlülüğün Çöküşü ve Müslümanlar",
Araştırma 57, İNSAMER, Şubat 2018.

Araştırma 57

İspanya'daki Endülüs medeniyetinin yok edilmesiyle Müslümanların Batı Avrupa'daki izleri bir yere kadar silinirken, 19. yüzyıldaki işgallerle Doğu Avrupa'daki varlıkları da yok edilmeye çalışılmıştır. Ancak son yüz yıllık süre içinde ve özellikle 1950'lerden itibaren bu durum yeniden tersine dönmüştür. 2. Dünya Savaşı'nda yerle bir olan Avrupa'nın tekrar kalkınması ve altyapısının hızla iyileştirilmesi için büyük bir insan gücüne ihtiyaç duyulmuş ve Müslümanların yoğun biçimde Batı Avrupa'ya hareketi ucuz iş gücü ihtiyacını gidermek üzere İngiltere, Fransa ve Almanya merkezli olarak gerçekleşmiştir. Zaman içerisinde diğer ülkelere doğru da Müslüman akışı yaşanmıştır.¹

O günlerde fazla sorun olmayan Müslüman nüfus, günümüzde Batı toplumları tarafından büyük

bir kriz olarak algılanmaya başlamıştır. Daha çok küreselleşmenin bir sonucu olarak görülen günümüzdeki göç hareketleri ise; devletlerin siyasi, iktisadi ve toplumsal dinamiklerine çeşitli şekillerde etki etmektedir. Refah seviyesi dünyanın kalanından kat be kat fazla olan Avrupa toplumları, sahip oldukları zenginlikleri artık bu işçilerle paylaşmak istemediğinden kıta genelinde bir yabancı düşmanlığı ve İslam karşıtlığı yükselişe geçmiştir. Avrupa Birliği'nin (AB) yüz yüze kaldığı bu sorun; bu topraklara dışarıdan yönelen göçlerin sayısındaki artışla paralel bir büyüme göstermektedir.² Bu anlamda pek çok düzenlemeye giden Avrupa, kendi göç politikasını oluşturmaya çalışmıştır. Buna rağmen, Avrupalı devletlerin göçmenlere yönelik izlediği ortak

İNSAMER
IHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

bir siyasetten bahsetmek zordur ve birlik içinde ciddi bir tartışma konusu olmayı sürdürmektedir.

Çokkültürlülük ve Çokkültürcülük

Kavramsal çerçevede görece yeni bir yaklaşım olan çokkültürlülük durumu insanoğlunun var olduğu en eski çağlara dayanır. Tarihin her döneminde insanlar kendilerinden farklı olan toplumlarla siyasi, iktisadi ve pek çok alanda etkileşim içinde bulunmuş ve farklı gruplarla bir arada yaşamıştır. Yani çokkültürlülük tarihsel düzeyde yeni bir şey olmamakla birlikte ulus devlet modeli içerisinde ele alınış biçimi itibarıyla modern toplumlardaki farklı kültürel, etnik, dinî ve felsefi değerlere sahip bireylerin bir arada yaşama durumlarını ifade etmektedir.³ Çokkültürlülük; tüm bireylerin mevcut farklılıklarının siyasal ve kamusal alanda tanınmasını öngörür. Bu kavrama ilişkin üç farklı yaklaşım ileri sürülmüştür. Bunlar:

- Gerçeklik olarak çokkültürlülük,
- İdeoloji olarak çokkültürlülük,
- Politik olarak çokkültürlülüktür.

Gerçeklik yaklaşımı Avrupa'daki ulusal azınlıklara dair siyasal alanda adımlar atılmasının uygunluğuna vurgu yapar. İdeolojik yaklaşım; çeşitliliğin tanınmasına yönelik adımlar atılmasını savunur. Politik yaklaşım ise; bütün azınlıkların tanınması gerektiğini, yapılan değişikliklerin yalnızca yasal zeminde sınırlı kalmamasını ve toplumsal olarak da uygulanmasının zorunluluğunun altını çizer.⁴

Çokkültürcülük ise normatiftir; çokkültürlülüğe bir anlam yükler ve farklı grupların kendine has özelliklerini muhafaza ederek barış içerisinde, sosyal ve ekonomik anlamda eşit olarak ve toplumsal bütünleşmenin sağlandığı bir ulus içerisinde yaşamalarının önemli bir değer olduğunu savunur.⁵

Avrupa'da Çokkültürlülüğün Görünümü

Avrupa'nın yaşadığı tarihsel hafıza kaybı 19. yüzyıl Avrupa'sının çok daha homojen olduğu ve bilhassa 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeye gelen göçmenlerin toplumsal anlamda derin çatlaklara sebebiyet verdiği anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte birçok akademisyen de Avrupa'nın dışarıdan aldığı göçler sonucunda çokkültürlü bir yapıya büründüğünü iddia eder. Bir yere kadar doğru olan bu yaklaşımlar aslı itibarıyla eksiktir.

Örneğin; Fransız Devrimi yıllarında nüfusun yalnızca yarısı Fransızca konuşabiliyordu. Fransa'nın kırsallarında yaşayan fakir halk ile şehirlerde yaşayanlar arasında yaşam biçimi noktasında derin farklılıklar mevcuttu. Benzer şekilde İngiltere'de Victoria döneminde, işçi sınıfıyla kentli sınıf arasında kültürel anlamda uçurumlar bulunmaktaydı.

Bununla birlikte o dönemde mevcut olan köle ve efendi anlayışı da toplumsal anlamda var olan farklılıkların somut bir göstergesidir. Öyle ki, Avrupa'daki efendi-köle ilişkisi bireylerin birbirleriyle dostluk ilişkisi geliştirmesinin bile önüne geçmiştir. Diğer yandan Avrupa ülkelerine gelen göçmenlerin topluma entegrasyonunun önceki dönemlere nazaran eksik olduğu fikri de yine Avrupa'nın yaşadığı tarihsel hafıza kaybının bir ürünüdür. Örneğin; 1903 yılında İngiltere, ülkeye gelen göçmenlerin geleneklerine göre yaşama eğiliminde olduğuna dair birtakım şikâyetler dile getirmiştir. İngiliz yönetimi, İngiltere'ye göç eden bireylerin kendi inanç biçimlerini devam ettirdikleri ve kültürel eğilimlerine göre yaşadıkları gerekçesiyle 1905 yılında yayınladığı bir yasayla Avrupa'ya Yahudilerin akışını durdurmaya çalışmıştır. Çağdaş Avrupa'nın 19. yüzyılda bugün olduğundan daha çoğulcu bir yapıya sahip ol-

duğu halen tartişılmaktadır; bu durum kişilerin çeşitlilikten algıladıkları Őeyin değişmesiyle ilgilidir. Yani modern insanın toplumsal farklılıkları tanımlama biçimi değiştiği için eski dönemlerde yaşamış toplumların daha homojen olduğu algısı zihinlerinde yer etmiştir. Ne var ki, durum bunun tam aksi şekilde seyretmiş; Avrupalılar her zaman için bir grubu ötekileştirme ve dışlama eğiliminde bulunmuştur. Bu eğilim, geçmiş dönemlerde fakir olarak sınıflandırdıkları kendi halklarına yönelik iken modern çağda ırk, cinsiyet ve dinî temelli olarak farklı gruplar üzerinde kendisini göstermiştir.⁶

Günümüz Avrupa’sında kültürel çeşitlilik farklı kaynaklardan beslenmektedir. Bunlardan ilki; ulusal yahut yerli azınlıklardır. Varlıklarını büyük oranda devam ettiren ve geniş ölçüde hak ve özgürlüklere sahip bu gruplar, kültürel olarak koruma altına alınmıştır.⁷ Bu kültüre mensup bireyler, kendilerini çoğunluktan ayrı olarak görmekte ve ayrı toplumlar olarak varlıklarını sürdürmek adına özerklik ya da öz yönetim biçimleri talep etmektedirler. Söz konusu topluluklara Kuzey İrlandalılar ve Basklar örnek verilebilir. okkültürlülüğün Avrupa’daki bir diğer kaynağı ise göçmenlerdir. Aile birleşimi politikalarıyla Avrupa’daki sayıları artan göçmenler, Hollanda’da “göçmen”, Fransa’da “göçmen işçi”, Almanya’da “yabancılar” ve İngiltere’de “ırksal azınlıklar” olarak adlandırılmışlardır.⁸

Avrupa’da okkültürlülüğün öküşü

Ortak tarihi, dili, dini ve kültürü olan ve ortak bir gelecek tasarısına sahip ulus devletler karşısında; farklı etnik ve dinî kökene sahip olan toplumlar, küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan -kendinin farkında olma- bilinci neticesinde, bir çeşit direnç geliştirdi.⁹ Eşitlik ve özgürlük gibi modern dö-

neme ait kavramların sosyokültürel alanı içeren bir noktaya evirilmış olması ve bireylerin statü ve itibar elde etmenin yolunun öz kimliklerinin toplumsal düzlemde kabul edilmesinden geçtiğine dair güçlenen inançları, söz konusu direnci daha keskin hale getirdi. Karmaşık iktisadi yapılarla kültürel küreselleşmenin de etkisiyle artan karşılıklı etkileşim ve iletişim sonucunda serbest dolaşıma giren fikirler ve ideolojiler bireylerin kendinin farkına varış süreçlerini hızlandırdı. Ancak bu durum modern dünyada ulus devlet modeli altında yaşayan toplumlarda siyasal yapı ile kültürel yapı arasında uyumsuzluğa neden olmakta.¹⁰

İnkâr edilmesi güç bir gerçek olarak dünyanın karşısında duran etnik çeşitliliğin getirdiği birtakım sorunların nasıl giderileceğine dair pek çok yaklaşım ortaya atılırken; bilhassa ortak bir dil ve tarih yaratmak arzusuyla hareket eden Avrupa hem kültürel mirasını korumak hem de içindeki “ulusal azınlıklar” ve “göçmenler” meselesini en az hasarla özöbilmek adına muhtelif çalışmalarda bulunmaktadır. Bu hususta ne denli başarılı olduğuysa tartişmaya açıktır.

Bundan kısa bir süre önce pek çok Avrupalı, sosyal problemlerinin çözümü için okkültürcülüğu bir çıkış yolu olarak görüyordu. Nitekim bugün Avrupa’da İslamofobik eylemlerin, ırkçılık ve yabancı düşmanlığının had safhaya ulaşmış olması bu bakış açısının gerekliliğinin bir göstergesi. Ancak değişen ve dönüşen küresel sistemde milliyetçi popülist söylemlerin halk tabanında karşılıklı bulduğunun fark edilmesi, Avrupa’nın ağır aksak da olsa uygulamaya çalıştığı çokkültürcülüğe yönelik yaklaşımı olumsuz yönde değiştirdi. İngiltere eski başbakanı David Cameron, Alman şansölyesi Angela Merkel gibi aktörlerin okkültürlülüğün tehlikeleri hakkındaki söylemleri,¹¹ Avrupa’yı

bir uçtan bir uca saran aşırı sağın yükselmesine neden oldu.

Avrupa'nın çokkültürlülüğe bakışındaki bu ani değişimin altında, dışarıdan gelen göçmenlerin topluma yeterince uyum sağlayamadıkları inancı yatmaktadır.

Bu bakış açısına göre, topluma entegre olamayan göçmenler Avrupa medeniyetine tehdit oluşturmakta, bu durum toplumsal birleşmeyi erozyona uğratmakta ve milli kimliklerin de altını oymaktadır. Ancak Avrupa'da gerçekleşen şiddet eylemleri ile sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik gibi hususlarda yapılan araştırmalar, Avrupa'nın içinde bulunduğu sorunun çokkültürlülüğten değil çokırkçılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Avrupalı ülkeler sınırları içinde bulunan yabancılara yönelik farklı çokkültürcü politikalar izlediler. Onların izlediği bu politikalar, belirli bir toplumun çeşitlilik taşıdığını kabul etmekle birlikte, bu çeşitliliğin azınlık topluluklarının sınırlarında sona erdiğini zımnen varsaymaktadır. İnsanları etnik ve kültürel kalıplara koyarak çeşitliliği kurumsallaştırmaya çalışan Avrupa, yönetmekte olduğu bölümleri yaratmada başarılı olmuştur. Örneğin Almanya, göçmenlere vatandaşlık vermek yerine onları kendi içlerinde yaşamaya teşvik etti. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda çektiği iş gücü açığını dolduran Türklere ve diğer etnisitelere yabancı gibi davranıp vatandaşlıklarını reddetti. Bugün Almanya'daki Türk kökenli üç milyon insan arasından yalnızca yaklaşık 800.000'i vatandaşlık elde etmeyi başarmıştır. Öte yandan Fransa, çokkültürlülüğe ilişkin politikaları uygulamayı reddetmiş, bütün vatandaşlarının seküler geleneklere uyum sağlamalarında ısrarcı olmuştur. Örneğin, bugün Fransa'daki Müslümanların yaşadığı başörtüsü bunalımının temel nedeni de Fransızların çoğul-

cu politikalar yerine asimilasyoncu politikaları tercih etmesinden kaynaklanmaktadır. Batılı ülkelerin benimsediği bu tür yaklaşımların tamamı Avrupa'nın her yerinde aynı sonuçlara yol açmıştır; parçalanmış toplumlar, yabancılaşmış azınlıklar ve kırgın vatandaşlar.¹²

Müslümanların Durumu

1970'lerden bu yana AB ülkelerinde göçmenlerin Avrupa kültürüne tehdit oluşturduğu algısı değişmemiş, aksine katlanarak artmıştır. Bilhassa Müslüman kimliğe sahip bireylere yönelik Avrupa'nın ön yargılı ve saldırgan tutumu yükselen bir çizgide sürmüştür. 1930'lu yıllardakine benzer bir şekilde faşizm dalgasının Avrupa'da kademe kademe ilerliyor olması; göçmenlere, bilhassa Müslümanlara yönelik olumsuz tavrın endişe verici boyutlara ulaşmasına neden olmuştur.

Ülkelerindeki istihdam açığını kapattıktan hemen sonra geri gideceklerini düşündükleri Müslümanların, ailelerini de yanlarına alması ve kalıcı hale gelmeleri, dünyayı emperyalist paradigmalara okuyan Avrupa için sarsıcı bir gelişmeydi. Bu andan itibaren onlar; toplumları içerisinde meydana gelen her türlü suç, işsizlik, hastalık, kamu hizmetlerinin kötü gidişatı gibi durumdan göçmenleri sorumlu tuttular; etnik-merkezci ve ırkçı eğilim Avrupa kamuoyunda ve politikalarında da kendini iyiden iyiye hissettirmeye başladı.

İslam karşıtı olan bu tartışmaların kahir ekserisi dünya kamuoyuna Batı'nın sözde tabularını açık bir şekilde tartışması olarak lanse edilmektedir. Hakikat ise; Avrupa'nın siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlarının iyileştirilmesinin göçmenlerin bilhassa Müslümanların hâkim kültüre benzetilmesiyle mümkün olduğunun topluma kabul ettirilmeye çalışılması işidir. Diğer bir deyişle Müslümanlar

noktasında tarih boyunca ön yargılı bakış açısına sahip olan Avrupa, bu tartışmalarında; *toplumsal sorunlarını çözüme kavuşturabilmek için göçmenlere yönelik entegrasyon politikaları izlenmelidir* mottosunu haklı hale getirmeye çalışmaktadır.¹³ Bilinen ise; Avrupa'nın zaten göçmenlere yönelik entegrasyon adı altında asimilasyonist politikalar izlediğidir.¹⁴ Batı'nın Müslümanlara yönelik izlediği bu politikalar, aynı zamanda onun kendi özünü kaybetmesiyle alakalı taşıdığı kaygıyla da ilgilidir. Avrupa hâlâ üzerine akınlar düzenleyen fetihçi İslam korkusunu içinde taşımaktadır.¹⁵

Avrupa'nın çokkültürcülük politikasındaki değişimin güvenlik endişelerinden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Müslümanların Avrupa toplumu için tehdit olarak algılanmasının altında yatan sebep olarak da 1979 İran Devrimi, Ortadoğu'da ortaya çıkan marjinal grupların şiddet eylemleri ile 11 Eylül 2001'de ABD'ye yapılan İkiz Kuleler saldırısı gösterilmektedir. İslamofobi adı altında kavramsallaştırılan Müslüman korkusunun bahsi geçen durumların ardından fenomen hale geldiği ifadesi, bir yere kadar doğru olmakla birlikte eksiktir.

Avrupa, tarih boyunca İslam dinini ve ona tabi olanları potansiyel rakip olarak görmüştür. 8. yüzyılda İslam Suriye'de, İspanya'da hatta Hristiyan Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmında etkisini göstermeye başlamış, İslam medeniyetinin ulaştığı bütün coğrafyalar, sadece dinî anlamda değil kültürel olarak da Araplaşma temayülleri göstermişti. Bu dönem içerisinde İslam'ı dinsel, toplumsal ve askerî bir tehdit olarak algılayan Hristiyan Avrupa o dönemde ele aldığı metinlerinde İslam peygamberine muhtelif hakaretler etmiş, Müslümanların dinî ritüellerini alay konusu haline getiren karikatürler çizmiş, Müslümanların

kutsal kitabındaki ayetleri kasıtlı olarak deforme etme girişimlerinde bulunmuş ve İslam inancına sahip bireyleri yarı hayvan, yarı insan şeklinde tasvir eden resimler yapmıştır.¹⁶ Yani Batı'da yaşanan tüm bu ötekileştirmeler, şiddet eylemleri ve ırkçılık bugüne has bir şeymiş gibi algılansa da Hristiyanlığın İslam'a karşı siyasi ve sosyolojik düzlemlerdeki tutumu göz önüne alındığında hepsinin birer *dejavu* olduğu görülecektir.¹⁷

Modern döneme gelindiğinde, Batı'nın Müslüman göçmenleri dikkat odağı hale getirmesinde Körfez Savaşı'nın etkisinin büyük olduğu görülür. Bu savaşla birlikte Batı'nın SSCB yıkıldıktan sonra boşalan *düşman imajındaki* boşluk Saddam Hüseyin'le doldurulmuş; Avrupa'da yaşayan bütün Müslümanlar da Saddam'ın destekçisi gibi gösterilerek Batı toplumunun gözünde zanlı konumuna düşürülmüşlerdir.¹⁸ Bush tarafından bilinçli bir şekilde yaratılan İslam tehdidi, hâlihazırda onu fundamentalist bir yaklaşım olarak sınıflandıran, Avrupa medeniyetine özgü liberal ve sosyalist ideolojilerle uyuşmadığını iddia eden Batı'da ve dolayısıyla Avrupa'da Müslümanlara yönelik şiddet eylemlerinin, dışlayıcılığın ve ötekileştirilmelerin artmasına neden olmuştur. Öte yandan İslam'ın -medyanın da bilinçli desteğiyle- *poligami, el kesme, gayrimeşru ilişki içerisinde bulunan kadın ve erkeğin taşlanması, kadınların sünnet edilmesi* gibi olgularla özdeşleştirilmesi de bugün Batı'da Müslümanların toplumsal tabanda yaşadığı problemlerin diğer sebeplerini teşkil eder. Benzer şekilde, Ortadoğu'da marjinalleşen grupların Müslümanların tamamıyla ilişkilendirilmesi ve modern Batılının karşısına cahil ve topluma adapte olamamış Müslüman tipinin yerleştirilmesi de Müslüman göçmenleri yerli halkla karşı karşıya getirmiştir.¹⁹ Salman Rüşdi tarafından yazılan *Şeytan Ayetleri* kitabı, ABD'nin Libya'ya

müdahalesi, Filistin’de devam eden İsrail işgali vb. olaylar Avrupa’daki Müslüman meselesini iki taraf için de iyiden iyiye politize hale getirmiştir.²⁰

Hristiyanların Müslümanlara karşı tarihî ve siyasi kodlanmışlıklarının yanı sıra modern dönemdeki refahın paylaşılması meselesi de Avrupa’da yerli halkla göçmenler, bilhassa da Müslümanlar arasındaki tansiyonun hızla yükselmesine neden olmuştur. 2008 krizi sonrasında Avrupa’da yükselişe geçen yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve İslamofobik hareketler Avrupa’nın servetini paylaşmadaki isteksizliğini ortaya koymaktadır.

Siyasi ve iktisadi ayrışmanın ötesinde Batı ve İslam arasında mevcut olan çatışma halinin bir diğer sebebi ise geçirdiği sekülerleşme süreciyle kutsal algısını yitiren Avrupa’nın aynı şeyi İslam inancına sahip olanlardan da beklemesidir. Ancak Müslümanlar Batılıların tam aksine toplumsal ve ahlaki yaşantıyı düzenlemede kutsal olanı muhafaza etmiştir. Hatta bugün Müslümanlar nezdinde kutsal olana verilen değer eskisinden daha katıdır. Ancak Batılılar, Hristiyan değerlere yöneltilen alaycı tavrı benimsedikleri gibi Müslümanların da bu konuda benzer bir tavır sergilemelerini beklemektedir. Bu durum iki toplum arasında içinden çıkılmaz sorunlara neden olmakta; iki taraf arasındaki tansiyon giderek tırmanmaktadır. Buna rağmen bir taraf sekülerleşmeyi hırsıyla dayatmaya devam etmekte; değerlerinin aşağılandığını ve rencide edildiğini düşünen diğer taraf da buna, gerek şiddet eylemleri gerekse türlü protestolarla itiraz etmektedir.²¹ 2005 senesinde Danimarka’da çizilen karikatürler sonrası yaşananlar bu durumun en anlaşılır örneğidir.

Diğer yandan Müslümanların 1980’li yıllardan bu yana Avrupa’da her alanda hak iddia etmeleri, ortak yaşamdaki her türlü hakka erişim istekleri,

dinlerini yaşama ve İslami vecibelerini yerine getirme arzuları; cami, başörtüsü gibi sembollerle kamusal alanda var olmaları da seküler Batı’yı rahatsız etmektedir. Dolayısıyla İslam Avrupa’da yediden yetmiş herkesin tartıştığı ancak henüz orta noktada buluşamadığı bir meseleye dönüşmüştür.²²

Batılılar toplumsal alanda yaşadıkları sorunların çözümünün Müslüman grupların sekülerleşmesi olduğu iddiasını sürdürürken, Müslümanlar da Avrupalı devletlerden ibadet yerleri, helal et, dinî eğitimin dili, okullar gibi konulardaki sorunlarının İslami esaslar ölçüsünde giderilmesini talep etmektedir. Bu, Müslümanların kendi üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan kültür karşısında kendi inancını vurgulamak ihtiyacı hissetmesinden kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte seküler olduğunu iddia eden ancak pratikte Hristiyan inancına ait her türlü ritüelin gerçekleştirildiği bir ortamda, Müslümanlarda daha çok gelişen kimlik bilinci de onların İslami taleplerinin artmasına sebebiyet veren faktörlerdendir. Birçoğu ülkeye mülteci olarak göç eden ve yerli halkın yapmak istemediği işlerde çalışan Müslümanların Avrupa’daki etkinlikleri nicel artışlarıyla tam anlamıyla doğru orantılı ilerlemeye de görece çok daha iyi durumdadır. Her ne kadar siyasi, sosyal ve iktisadi bütün kanallarla önlerine türlü engeller çıkarılıyor bile olsa ya da yabancı düşmanlığı ve İslamofobik söylemlerin etkisiyle fiziksel ya da psikolojik şiddete maruz kalsalar da Müslümanlar, haklarını yüksek sesle talep etmekten geri durmamaktadır. Bu iş, egemen olana genellikle yasal sınırlar içinde karşı çıkmak şeklinde gerçekleşse de yine de yazıldığı kadar kolay değildir.

Sonnotlar

- ¹ Jack Goody, *Avrupa'da İslam Damgası*, (Çev. Prof. Dr. Şahabettin Yalçın), Nesil Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 129-130.
- ² Cansu Güleç, "Avrupa Birliğinin Göç Politikaları ve Türkiye'ye Yansımaları", *TESAM Akademi Dergisi*, 2015, 2(2), s. 82.
- ³ Hacer Çelik, "Çokkültürlülük ve Türkiye'deki Görünümü", *U. Ü. Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 9, Sayı: 15, 2008/2, s. 321.
- ⁴ İsa Kösen, Taşkın Deniz, "Avrupa'da Çokkültürlülüğün Çöküşü ve Milliyetçiliğin Artması", s. 2.
- ⁵ Kadir Canatan, *Avrupa'da Ulusal Azınlıklar*, Yarınl Yayınları, İstanbul, 2013, s. 18.
- ⁶ Kenan Malik, "The Failure of Multiculturalism Community Versus Society in Europe", *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/failure-multiculturalism>.
- ⁷ Canatan, ss. 28-29.
- ⁸ Kösen, Deniz, "Avrupa'da Çokkültürlülüğün Çöküşü...", ss. 3-4.
- ⁹ Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, (Çev. Bilge Tanrıseven), Phoenix Yayınları, Ankara, 2002, s. 10.
- ¹⁰ Canatan, ss. 15-16.
- ¹¹ Malise Ruthven, "How Europe lost faith in multiculturalism", *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/dd122a8c-8720-11e7-8bb1-5ba57d47eff7>
- ¹² Malik, "The Failure of Multiculturalism...".
- ¹³ Ron Haleber, "Kızıl Komünist Tehlikenin Yerini Alan 'Fanatik Müslüman' İmajı"; Kadir Canatan, *Avrupa'da İslam*, Beyan Yayınları, İstanbul, s. 202.
- ¹⁴ Canatan, ss. 28-29.
- ¹⁵ Nilüfer Göle, *Gündelik Yaşamda Avrupalı Müslümanlar*, (Çev. Zehra Cunillera), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s. 130.
- ¹⁶ Göle, ss. 129-130.
- ¹⁷ Franco Cardini, *Avrupa ve İslam*, (Çev. Gürol Koca), Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 3.
- ¹⁸ Haleber, "Kızıl Komünist Tehlikenin...", ss. 204-205.
- ¹⁹ Haleber, "Kızıl Komünist Tehlikenin ...", s. 203.
- ²⁰ Goody, s. 131.
- ²¹ Göle, ss. 128-129.
- ²² Göle, s. 261.